

Η ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ¹

Βαγγέλης Πανταζής
Δρ Ιστορίας

Αιώνες, χιλιετίες προτού ο Αϊνστάϊν διατυπώσει τη θεωρία του, που συνένωνε τις δύο κατηγορίες, του χρόνου και του χώρου, σε εκείνην του χωροχρόνου, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη στενή συνάφεια των δύο εννοιών. Η ροή του χρόνου γινόταν πάντα αισθητή από τις μετατοπίσεις των σωμάτων και τις μεταβολές στο χώρο². Αντίστροφα, ο χρόνος μάς δίνει συχνά το μέτρο του χώρου. Όταν ο Ησίοδος θέλει να μας δώσει μια εικόνα των διαστάσεων του κόσμου, προσφεύγει στην ιδέα του χρόνου που κάνει ο χάλκινος άκμονας για να πέσει από την κορυφή στον πυθμένα του σύμπαντος (Θεογ. 720 κ.εξ.):

«τόσον ἐνερθ' ὑπὸ γῆς ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης·
τόσον γάρ τ' ἀπὸ γῆς καὶ Τάρταρον ἤερέοντα.
ἐνένα γὰρ νύκτας τε καὶ ἡμέτα χαλκίους ἄκμων
οὐρανόνθεν κατιών, δεκάτῃ κ' ἐς γαίαν ἵκοιτο·
ἐνένα δ' αὖ νύκτας τε καὶ ἡμέτα χαλκίους ἄκμων
ἐκ γαίης κατιών, δεκάτῃ κ' ἐς Τάρταρον ἵκοι».

(τόσο πὺ κάτω ἀπὸ τῆ γῆς, ὅσο κ' ὁ οὐρανός ἀπὸ τῆ γῆν ἀπέχει·
γιατὶ ἐννέα μερόνυχτα χαλκιματένιο ἄκμον πέφτοντας ἀπ' τὸν οὐρανὸ
φτάνει στὴ γῆ τὴς δέκα· κ' ἐννέα πάλι μερόνυχτα χαλκιματένιο
ἄκμον κάνει ἀπ' τῆ γῆ, τῆ δέκατη στὸν Τάρταρο νὰ φτάσει.)

(Μετάφραση Παναγιῆ Λεκατσά)

Παρότι ο χρόνος αυτός καθαυτός είναι αόρατος, η ίδια η «ροή» του αποδιδόταν από τους ανθρώπους με συγκεκριμένες οπτικές παραστάσεις. Δεν είναι μόνο η στενή του σχέση με τον χώρο που επέβαλλε τέτοιου είδους απεικονίσεις. Είναι προπάντων η ανάγκη του ανθρώπου να συλλαμβάνει ως εικόνες, ή να συνδέει με εικόνες, ακόμη και τις πιο αφηρημένες έννοιες. Η ίδια η έκφραση «ροή του χρόνου» εξυμνοεί την αντίληψη του ως ενός ποταμού που τρέχει διαρκώς προς τις εκβολές του³.

Αφού ο χρόνος σηματοδοτείται από τις μεταβολές του χώρου, αφού διαρκώς «κινείται», τίθεται το ερώτημα: «πού κατευθύνεται;». Στην πραγματικότητα πρόκειται για ψευδοπρόβλημα: οι μεταβολές συντελούνται ταυτόχρονα παντού και προς κάθε κατεύθυνση. Εντούτοις, όταν η γλώσσα συγκεκριμενοποιεί τον χρόνο, κάνει ψυχολογικά επιτακτική μια παράσταση με σαφή την κατεύθυνσή του. Ακόμη και ο περίφημος

«κυκλικός» χρόνος ποτέ δεν απέκλειε μια γενικότερη κατεύθυνση κίνησης: ο τροχός κυρδίζει κυκλικά την ίδια τη στιγμή που ξεδιπλώνει την πορεία της άμαξας προς τον μακρινό της στόχο, η κυκλική πέτρα κατακυλάει προς τα κάτω, η σπείρα του ανεμοστρόβιλου ή του καπιού ελισσεται προς τα πάνω⁴. Προς τα πού κινείται, λοιπόν, ο χρόνος; Για την ακρίβεια, προς τα πού τον φαντάζονται να κινείται οι άνθρωποι διαφόρων εποχών και κοινωνιών; Αυτές οι φανταστικές συλλήψεις του χρόνου είναι άραγε ασήμαντες και τυχαίες; Έχουν επιπτώσεις στη στάση και τη δράση μας;

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα ερωτήματα αυτά δεν αποτελούν απλά παιχνίδια αργόσχολης σκέψης (πράγμα, βεβαίως, όχι και ανάγκη ασήμαντο). Πίσω από τις παραστάσεις για την κίνηση του χρόνου κρύβονται αντιλήψεις περί ζωής και κόσμου διαποτισμένες από ιδεολογικές προκαταλήψεις.

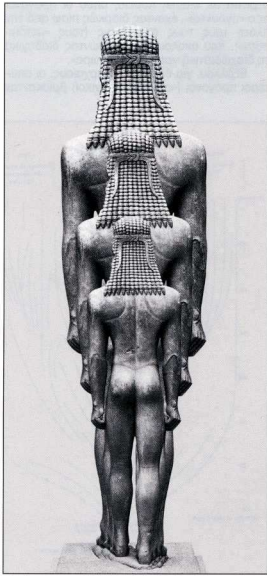
Αντιπαραβάλλοντας αρχαίες και νέες παραστάσεις για την κίνηση του χρόνου, διαπιστώνουμε όχι μόνο την τεράστια διαφορά, αλλά την *πλήρη αντιστροφή τους*. Στις σύγχρονες παραστάσεις ο χρόνος *ανεβαίνει*: το παρελθόν είναι κάτω, το παρόν στο μέσον, το μέλλον επάνω. Ακόμη και όσο βιώνουν το χρόνο σαν μια κυκλική κίνηση, τον αντιλαμβάνονται σαν ανεπισσώμενη οπείρα. Η πιο απλή και συνηθισμένη παράσταση του ανερχόμενου χρόνου είναι εκείνη του γενεαλογικού δένδρου: οι απώτεροι πρόγονοι είναι οι *ρίζες* («προγονικές ρίζες»), οι αμέσως μετά απ' αυτούς αποτελούν τον κορμό, οι απόγονοι τα κλαδιά, και τα ψηλά ακρόκλωνια με τους καρπούς τους αποτελούν τους εντελώς πρόσφατους γόνους.

Σχεδόν όλες οι σύγχρονες ζωγραφικές παραστάσεις και όλα τα σχεδιαγράμματα που απεικονίζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τη ροή του χρόνου (ιστορία του πλανήτη, εμφάνιση και εξέλιξη της ζωής, εξέλιξη του ανθρώπου, γενεαλογικά δένδρα των νεότερων χρόνων) τοποθετούν κάτω το παρελθόν και πάνω το μέλλον. Οι χρονολογικοί πίνακες όμως, που συνοδεύουν την αφήγηση ιστορικών γεγονότων, ακόμη και των νέων χρόνων, συνήθως ακολουθούν καθοδική χρονολογική διάταξη. Από πρώτη άποψη αυτό μοιάζει αντιφατικό και φαίνεται να αναιρεί τον ισχυρισμό μας για την καθολικά κρατούσα σήμερα φανταστική παράσταση του χρόνου. Αν, εντούτοις, λάβουμε υπόψη τους περιορισμούς που επιβάλλει η γραφή στην ιστορική αφήγηση, η ιδιαιτερότητα αυτή γίνεται σαφώς κατανοητή: η αφήγηση ακολουθεί τη φορά της γραφής, από αριστερά προς τα δεξιά και από πάνω προς τα κάτω. Οι χρονολογίες που αντιστοιχούν στα γεγονότα της αφήγησης, καθώς αποτελούν συστατικό της στοιχείου, εντάσσονται έτσι υποχρεωτικά στην καθοδική διάταξη των διαδοχικών γραμμών.

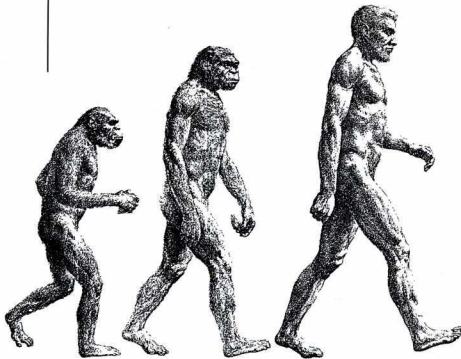
Μία συμπληρωματική παράσταση του χρόνου τον αντιλαμβάνεται ως μια διαρκή κίνηση προς τα μπρος: το μέλλον βρίσκεται προς την κατεύθυνση που προχωράμε, το παρελθόν σ' αυτήν που αφήσαμε υφιστάμενα της την πλάτη. Τι πιο φυσιολογικό, θα παρατηρήσει κανείς: το μέλλον είναι φυσικό να βρίσκεται στην κατεύθυνση προς την οποία βρίσκονται οι στόχοι που με την πάροδο του χρόνου προσεγγίζουμε. Αυτή, εντούτοις, η παράσταση, όπως και εκείνη του γενεαλογικού δένδρου, εμπεριέχουν μία ισχυρότατη ιδεολογική φόρτιση: οποιαδήποτε νοερή τοποθέτηση κάποιου, ψηλά ή χαμηλά, μπροστά ή πίσω, συνεπάγεται και μια αξιολογική του κατάταξη: ό,τι βρίσκεται ψηλά είναι ανώτερο, ό,τι μπροστά τιμωμένο, σε αντίθεση με εκείνα που βρίσκονται κάτω και πίσω αντίστοιχα⁵.

Με αυτή την υποψία κατά νου, ας δούμε πώς φαντάζονταν την ροή του χρόνου οι αρχαίοι και πώς τη βλέπουμε εμείς σήμερα. Για τον Όμηρο, για να πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, *το παρελθόν βρίσκεται μπροστά* («πρόσω») και *το μέλλον «πίσω»*. Πρόγονοι ήταν οι «έμπροσθεν», κυριολεκτικά «αυτοί που γεννήθη-

καν μπροστά», οι «πρό-τεροι»: απόγονοι οι «μετόπισθεν»⁶. Αντίστοιχη ήταν και η αξιολογική κατάταξη των γενεών⁷. Μια τέτοια παράσταση χρόνου και γενεών σήμερα μας φαίνεται ακατανοήτη. Σήμερα φανταζόμαστε τη διαδοχή των γενεών σαν μια σκυταλοδρομία προς το μέλλον: η κάθε γενιά μεταφέρει τη σκυτάλη μέχρι ενός ορισμένου σημείου, όπου την παραδίδει στην επόμενη που θα προχωρήσει πιο πέρα. Η τιμημένη πλευρά του προσώπου ανήκει πια στη νέα γενιά, η οποία αφήνει αποκαμωμένη στα νώτα της αυτήν που γέρασε. Όπως εύλογα το αποδίδει η καθημερινή φράση-μύθος, «οι νέοι έχουν το μέλλον μπροστά τους». Όταν μιλάμε για «παρελθόν», έχουμε την αίσθηση πως αναφερόμαστε σε κάτι που αφήσαμε πίσω από την πλάτη μας. Η αρχική όμως, η αρχαία έννοια της λέξης ήταν διαφορετική: *παρελθόν ήταν αυτό που διάβηκε από την κόψη του «νυν» και το προσέπερασε* («παρήλθε») *τραβώντας μπροστά*.. Οι παλιοί

Η πορεία των γενεών κατά την αντίληψη των Αρχαίων.

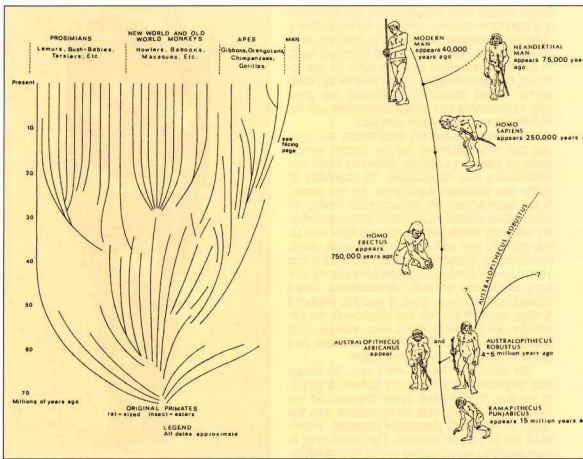
Η διαδοχή των γενεών σύμφωνα με τις νέες αντιλήψεις.

αντιλαμβάνονταν τις γενεές σαν μια επιμήκη στρατιά σε διαρκή πορεία, όπου οι πρόγονοι προ-«ηγούνται», έχοντας διαρκώς πίσω από την πλάτη τους τους απογόνους (τους «μετόπισθεν»), που ακολουθούν περνώντας διαδοχικά τη διαχωριστική γραμμή του «πύρα».

Εξάλλου, για όλους τους αρχαίους, οι απώτεροι πρόγονοι (=αρχαίοι=αρχικοί) βρίσκονταν

στην κορυφή μιας πυραμίδας, τη βάση της οποίας αποτελούσαν οι εντελώς πρόσφατοι απόγονοι. Ήταν τόσο σαφής, διάχυτη και έντονη αυτή η αίσθηση, ώστε διαπίστωσε την ίδια τη γλώσσα και διέπλανε τις έννοιες που μας κληροδοτήθηκαν και που μηχανικά χρησιμοποιούμε ακόμη και τώρα: οι πρόγονοι λέγονται ακόμη «ανιόντες» και οι απόγονοι «κατιόντες». Η λέξη «καταγωγή» υποδεικνύει με σαφήνεια μια διάταξη των γενεών, στην οποία οι πρόγονοι βρίσκονται ψηλά και οι απόγονοι «κατεβαίνουν» σταδιακά την κλίμακα του χρόνου. Για τους αρχαίους Έλληνες οι πρόγονοι είναι «οι άνω», σε αντίσטיχία με τους παλιότερους χρόνους, που λέγονται «άνω χρόνοι»⁸.

Αυτό συνεπαγόταν μια αντίστοιχη αξιολογική τοποθέτηση — αν δεν επήγαζε απ' αυτήν: οι πρόγονοι ήταν ανώτεροι, οι απόγονοι κατώτεροι. Οι μυθικοί πρόγονοι, άλλωστε, συχνά κατείχαν θεικούς θρόνους. Η διάταξη των γενεών στην κατεύθυνση της φαντασιακά καθοδικής ροής του χρόνου ήταν ταυτόχρονα ιεραρχική κατάταξη σε μία κλίμακα εξουσίας. Αυτό που βρισκόταν ψηλά, στην αφετηρία του χρόνου, η «αρχή», ταυτίστηκε πλήρως με την εξουσία. Από εκεί κρατάει η διπλή σημασία της λέξης «αρχή»: «έναρξη» και «εξουσία». Η πρώτη έννοια του «αρχαίος» είναι «αρχικός». Αντίστροφα με τον «αρχαίο», που ενσωμάκωνε την εξουσία και τη δύναμη, ο νέος ενσωμάκωνε την υποταγή και την κατωτερότητα.. Η λέξη «νέος» δεν μοιάζει κατά τύχη με την ομηρική λέξη «νέατος» (βλ. νέατος σε Liddell-Scott, Δημητράκου, Σταματάκου), η οποία σημαίνει τον κατώτερο, τον τελευταίο απ'

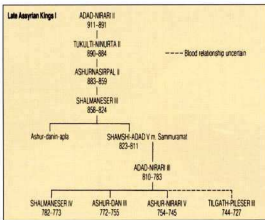

Σχεδιάγραμμα εξέλιξης των ειδών, ή ειδικότερα του ανθρώπινου γένους (ανοδικό). (The Emergence of Man, του John Pfeiffer, σσ. 6-7, Λονδίνο 1973.)

όλους – τελευταίο όχι μόνο χρονικά αλλά και ιεραρχικά και (νοερά) ακόμη και χωρικά. Πιθανότατα, το «νέστος» προήλθε από τη λέξη «νέσος» και έχει την κοινή ινδοευρωπαϊκή ρίζα ni-(ni), δηλωτική του «κάτω» και του «μέσα», η οποία απαντά, μεταξύ άλλων, στην αγγλική λέξη nether και στην αρχαιοελληνική «νέριτερος»⁹.

Είναι φανερό πως η αρχαία αυτή αντίληψη πηγάζει από μια μακραιώνη θητεία στην πατριαρχία. Την παράσταση του καθοδικού χρόνου θα μπορούσαμε να την ορίσουμε άφοβα «πατριαρχική». Πρόκειται ταυτόχρονα για μια πεισιμιστική –καθότι άλλωστε κατασταλτική– αντίληψη της ανθρώπινης εξέλιξης: ο κόσμος βρίσκεται σε μια πορεία πτωτικής κατεύθυνσης, αποδυνάμωσης και παρακμής, ολοένα και πιο βαθιάς με την πάροδο του χρόνου. Βεβαίως ο χρόνος γίνεται αισθητός από κάθε είδους αλλαγής: αυξήσεις, μειώσεις, γεννήσεις, θανάτους κ.λπ. Η δημιουργία και η φθορά τον σηματοδοτούν εξίσου. Οι υπερήλικες όμως, όπως είναι φυσικό, βλέπουν το χρόνο με την οπτική της ηλικίας τους, ως πρόβλεψη της φθοράς η οποία τους φέρνει πιο κοντά στο θάνατο. Στο βαθμό που αυτοί αποτελούσαν το κυρίαρχο στρώμα της κοινωνίας, επέβαλλαν σ' αυτήν τη δική τους οπτική. Ο Αριστοτέλης συνοψίζει θαυμάσια την κοσμοαντίληψη που πηγάζει απ' αυτή τη νοστροπία:

«...καθάπερ λέγειν ειώθαμεν ὅτι κατατῆχει ὁ χρόνος, καὶ γηράσκει πάνθ' ὑπὸ χρόνου, καὶ ἐπιλανθάνεται διὰ τὸν χρόνον... Φθορᾶς γὰρ αἰτίος καὶ' ἑαυτὸν μᾶλλον ὁ χρόνος»¹⁰.

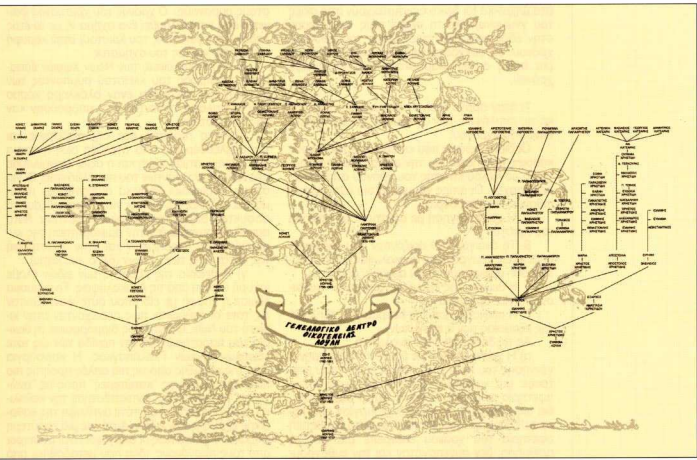

Παράσταση στέμματος συγγενούς.

(“Όπως συνηθίζουμε να λέμε, ὁ χρόνος ἀφανίζει τὰ πάντα καὶ τὰ κάνει νὰ γερωῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ πέφτουν στὴ λησμονία ἐξαιτίας του... ΓΙΑΤΙ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ αἰτία ὀλέθρου.)

Τόσο στον Ησίοδο όσο και στους αντίστοιχους μεσοποταμικούς θρύλους (π.χ., στον μύθο της πτώσης των πρωτοπλάστων), οι γενιές ακολουθούν μια κατά βάση καθοδική εξέλιξη, που ξεκινάει από το ουράνιο και θείο και καταλήγει στο χοϊκό και ευτελές. Οι νεότερες παραστάσεις, αντίθετα, είναι περισσότερο αισιόδοξες: το μέλλον τραβάει μπροστά και προς τα πάνω. Οι νέες γενιές «αναπτύσσονται» και «απογειώνονται».

Παράσταση γενεαλογικού δένδρου.

Οι παραστάσεις του χρόνου επηρεάζονται άμεσα από τα όργανα μέτρησης του, ενώ η ίδια η κατασκευή των οργάνων έχει επηρεαστεί από τις παραστάσεις. Η κλεψύδρα, π.χ., ίσως προέκυψε ως ιδέα από την παράσταση της καθοδικής «ροής» του χρόνου, ενώ σίγουρα θα την ενίσχυσε. Η ιδέα της κυκλικής κίνησης του χρόνου γεννήθηκε από τους αέναους κύκλους του ήλιου και της σελήνης¹¹, ενσωματώθηκε στα ηλιακά ρολόγια (γνώμονες), και απ' αυτά πέρασε στα μηχανικά (οι δείκτες αντιστοιχούν στις σιέες του γνώμονα). Με τη σειρά τους συντέλεσαν στην εδραίωση της παράστασης του κυκλικού χρόνου. Τα σύγχρονα ψηφιακά ρολόγια δίνουν μια σαφή οπτική παράσταση του γραμμικού χρόνου.

Τι ήταν άραγε εκείνο που άλλαξε τόσο ριζικά τις αντιλήψεις των ανθρώπων για την κατεύθυνση του χρόνου;

Οι διαπιστώσεις που εκτέθηκαν ίσως δίνουν κάποιες εξηγήσεις για την αντιστροφή του αρχαίου μοντέλου κίνησης του χρόνου στις νεότερες εποχές. Οι αιτίες για μια τέτοια αντιστροφή πιθανώς είναι τέσσερις:

α. Η χρονολόγηση με αφετηρία τη γέννηση του Χριστού.

β. Το άνοιγμα των οριζόντων που επέφεραν οι μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις και η συνακόλουθη αμφισβήτηση των αρχαίων αυθεντιών.

γ. Η θεωρία της εξέλιξης (γεωλογία - παλαιοντολογία - αρχαιολογία).

δ. Η αμφισβήτηση της πατριαρχίας (δηλαδή της εξουσίας των υπερηλικών).

Ας τις δούμε λίγο πιο αναλυτικά.

α) Η χρονολόγηση με βάση την ημερομηνία γέννησης του Χριστού¹² ήταν η πρώτη που επέτρεψε μια «ανοδική» διάταξη του χρόνου με αφετηρία το μηδέν. Πριν απ' αυτήν είχε προταθεί ως χρόνος 0 το έτος δημιουργίας του κόσμου¹³. Παρότι όμως η απόλυτη αυτή υποθετική αφετηρία του χρόνου επέτρεπε μια συνεχή αρίθμηση, δεν συνεπαγόταν και την ευθύγραμ-

μη και σταθερή κατεύθυνσή του. Αρχικά, από τη στιγμή της πτώσης των Πρωτοπλαστών, ο χρόνος έτρεχε καθοδικά, βυθίζοντας την ανθρωπότητα σε ολοένα και πιο βαθιά παρακμή. Η γέννηση του Χριστού σηματοδότησε την ανοδική κατεύθυνση του χρόνου με έναν έντονα ιδεολογικό τρόπο: η Ενσάρκωση ήρθε για να θέσει τέρμα στην πτωτική πορεία, που ξεκίνησε από την εξέωση των Πρωτοπλαστών, και αρχή στην ανοδική, που θα οδηγούσε ξανά τον άνθρωπο στους ουρανούς. Ο χρόνος του χριστιανού φαίνεται έτσι να ακολουθεί ένα σχήμα V, με το έτος μηδέν (έτος γέννησης του Χριστού) στην κορυφή της οξείας γωνίας του σχήματος.

β) Οι Ανακαλύψεις των Νέων Χωρών έσπασαν το κέλυφος του κλειστού σύμπαντος των αρχαίων και ανέδειξαν έναν ολόκληρο κόσμο που οι παλαιές αυθεντίες δεν μπορούσαν καν να υποψιαστούν.

Αυτό το τεράστιο σοκ σηματοδότησε και την απελευθέρωση από την ιδέα πως η σοφία (και η πνευματική ρώμη και η αξία) αποτελούσε προνόμιο των γιγάντων του παρελθόντος. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι εφαιρικά αισθάνθηκαν πνευματικά ενήλικοι και ώριμοι για ν' αποτινάξουν το ασφυκτικό βάρος των αρχαίων αυθεντιών. Αυτό ασφαλώς συνέτελεσε στην αμφισβήτηση της κυριαρχίας των υπερηλικών και στην αντιστροφή της κατάταξης των γενεών (βλ. δ, πιο κάτω).

γ) Η θεωρία της εξέλιξης των ειδών έλαβε ισχυρή ώθηση από τις Ανακαλύψεις. Το έναυσμα έδωσε η επαφή με είδη που ούτε φαντάζονταν ως τότε οι άνθρωποι πως περιείχονταν στην κιβωτό του Νώε. Ο Δαρβίνος διαμόρφωσε τη θεωρία του παρατηρώντας την πανίδα των ως τότε εξωτικών νησιών Γκαλάπαγκος. Η καινούργια ιδέα της εξέλιξης από τις πιο απλές προς τις πιο περίπλοκες, από τις «κατώτερες» προς τις «ανώτερες» μορφές ζωής, αντικατέστησε την καθολικά σχεδόν κυριαρχή ως τότε αντίληψη της καθοδικής εξέλιξης των ειδών. Αυτό, σε μια ευρύτερη κλίμακα, σήμαινε πως οι απόγονοι είναι ανώτεροι από τους προγόνους, ιδέα που μεταδόθηκε από

το πεδίο των ειδών ο' εκείνων των γενεών.

δ) Η ανακαταπατή των γενεών στην κλίμακα αξιών, που επέφεραν οι γεωγραφικές και βιολογικές ανακαλύψεις, είχε ως συνέπεια να κλονισθούν οι έως τότε απρόβλεπτες αξίες του πατριαρχικού συστήματος. Με τη σειρά της, η ολοένα γενικευόμενη αμφισβήτηση της εξουσίας των γονέων ενίσχυσε την παράταση της αναδοχής διάταξης των γενεών με τους απώτερους προγόνους στις ρίζες και τους πρόσφατους απογόνους στα κλαδιά. Καθώς το ειδικό κοινωνικό βάρος των νέων γενεών αυξάνεται, η αισιόδοξη περί ζωής αντίληψη, η οποία βλέπει περισσότερο την δημιουργία και όχι την φθοροποιοτή επίδραση του χρόνου, κερδίζει έδαφος στην κοινωνική συνείδηση. Οι "ρίζες" εξακολουθούν να είναι τιμημένες, η τιμή τους όμως τους απονέμεται πα συγκαταβάτικα από τους καρπούς.

Την αλλαγή στάσης μπορεί να την παρακολουθήσει κανείς στα γενεαλογικά διαγράμματα που κομούν σύγχρονες ιστορικές αφηγήσεις. Αυτά που αφορούν την αρχαιότητα ακολουθούν το σχήμα του "στεπνιματος", συγγενείς που ξεκινάνε με τους —συχνά θεοποιημένους, και πάντως μυθικούς— προγόνους και σχίζεται σε παραρτίδες όσο "καταβαίνει" προς τους απογόνους. Τα διαγράμματα που αφορούν τους μεταχριστιανικούς χρόνους ακολουθούν τη διάταξη του "γενεαλογικού δένδρου".

Η γεωλογία και η αρχαιολογία έπεισαν τον δικό τους ρόλο στην επικράτηση των γενεαλογικών —και συνεπώς χρονολογικών— μοντέλων: όπως το δείχνουν παραστατικά οι γεωλογικές και αρχαιολογικές τομές, τα αρχαιότερα γήινα στρώματα, που περιέχουν και τις αρχαιότερες μορφές ζωής, είναι κατά κανόνα και τα κατώτερα. Οι αρχαίοι βρίσκονται βαθμιαία βαθιά κάτω στις ρίζες, τόσο βαθύτερα μάλιστα, όσο αρχαιότεροι είναι.

Σημειώσεις

1. Το παρόν άρθρο, σε μια πρώτη μορφή, αποτέλεσε ανακρίβηση του ντοκουμέντου στο συνέδριο *Επιστήμη 1996*, που έγινε στο Παισιόφυλο Αθηνών (29 Φεβρ.). Σε μια δεύτερη επίσης ανακρίβηση με τίτλο "Προς τα πού κινείται ο χρόνος; Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Διαβάζω*, τ. 392, Ιαν. 1991. Στον πληροφωριστικό εμπλουτισμό του παρόντος άρθρου πολέμησα ήταν η βοήθεια του ερευνητή Χ. Μαρζοβίτς.

2. «Οι μόνι νόν των τού όλων κινήτων είναι παση τον χρόνον...». Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I.460 27. «Αμα γάρ κινήσεις ασιθανόμεθα και χρόνος», Αριστοτέλους, *Φυσικά* Δ10, 219a 3-4. «... ο χρόνος... εστι μόνον κινήσεως και του κινήσεως», Δ1, 219b 5. «Ο μόν γάρ χρόνος ορίζεται την κίνηση... η δέ κίνηση τον χρόνον...», Δ1, 220a 16-19. Για τις απόψεις των αρχαίων φιλοσοφών περί χρόνου βλ. στο *Σχολιασμός εισαγωγής στη φιλοσοφία*, του Χ. Γιαννάρου, 2η έκδ. «Εκδόσεις», Αθήνα 1968, σσ. 330 κ.ε. καθώς και το άρθρο του Μ. Βοσσι στο παρόν τεύχος.

3. «... τον ή τον όλον χρόνον διήκον», «Ανάμεικτος ο χρόνος περί τ' αετιών νεφύται πλήρης ομορτή τριτων αμείνων έστιν...», Diels-Kranz, *Die Vorsokratiker* I.141, 19-20, και I.190, 2 αντίστοιχα.

4. Οι όροι «εκατόντες» και «γρονιόντες» χρόνος αποδέχονται δύο βασικές αντιλήψεις του χρόνου, αντιπροσωπευτικές, υποθέτουμε, των αρχαιότερων (προχριστιανικών) και των νέων (χριστιανικών) χρόνων αντίληψης. Η ιδέα του γραμμικού χρόνου υποτίθεται πως απήχθησε από την πεπαιδευτή τους ο κύριος (και μαζί του και ο χρόνος) όφρ. μια αυτή ημέρα της δημιουργίας και ένα οριστικό τέλος (Συντήρια). Εν τούτοις, η πίστη αυτή δεν αποκλείει την παράταση ενός μεγάλου χρονικού κύκλου, που ξεκινάει από την απομυκέρωση του ανθρώπου από τον θεό και την οριστική επιστροφή του σ' αυτόν. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, οι δύο αντίληψεις αναμειγνύονται που διασπείρονται στα χρόνια αρχαίου από τους νέους χρόνους είναι εκείνες του καθολικού και του ανοδικού χρόνου, αντίστοιχα.

5. «... τον ή άποσθεν το πρόσθιον τριπτότερον και άρχιότερον...», βεβανόνας ο Πλάτων (*Τίμαιος* 45α), «... εστι δε το μόν άνω το μη-κόσμος όφρ... το δε βεβόν το πλάτων, το δε πρόσθεν το βάβωνος, Απώλειες, Περύ Γενεαλογική 284α. β. Πανταζής, *Χώρες και ιδεολογίες*, εκδ. Κώδικας 1989, σσ. 83 κ.εξ.

6. Βλ. «άποσθεν» 2.50ε, 1.51ε, φ.249 (1-άα) *Εξ άποσθεν άμάρτιος πόνος έσται»*, φ.261 («και άποσθεν άνω»), «Όσιος» Α.342 («ούδέ τις οίσε νοσσαι άμα πρόσωα και όπισσω»), 1.160, Δ.37, 270, 2.352, 399, 1.508, Μ.272, Ο.487, Ε.260, α.269 (—ού μόν του γεννην τε του νέωνύμον όπισσω...), λ.483 («ού τις άνθρ προπαράσε μακάροτα ούτ' άρι όπισσω»), φ.452 («ού γάρ οίος έρα πρόσωα και όπισσω...»), *απόσθεν* ο.294, β.179, 287, ε.272, η.208, ε.511, λ.149, 279, 433, 483, μ.437, Ε.137, 232, ρ.188, ο.122, 132, ι.193, ι.330, φ.119, υ.33 «μετόπισθεν»: Ζ.68, Ρ.261, Υ.308, Χ.119, Γ.11, 456, 687, ε.69ε, ε.147, R.414, λ.294, χ.319, 345. Την ίδια λέξη *άποσθεν* και οι άλλος αρχαίοι. Ενδεικτικά βλ. και πρόβλεψη 5.72: «έν τούτοι όπισσω... άλογος άποδέσσω...». Απομνημόνευτος της ανάλυσης αποτελεί η σημερινή ονόμα «έν έβρονται η θεός άνω βρασι πλου-πλου».

7. Η ιδέα ότι ο παλαιότερος ήταν πολύ διασημότερος από τους νεότερους επηρεάστηκε διαρκώς στην ύλη. Αποκαλυπτικός είναι ο στίχος Β.707: «παλιότερος νεότεύ ή ό άνω νεότεύ και όρίσσω». Με τα δεδομένα αυτά, η επιστημονολογική αναπόδειξη αποτελεί η σημερινή ονόμα «έν έβρονται η θεός άνω βρασι πλου-πλου».

8. Βλ., π.χ. 1.60ε, 5.28: «κατανοήσε δε τούτον επί δύο οίσε...», 6.52: «άπό δε δανάτης η' άκριους καταλήγοντι τού άνω οίσε πότερος αυτών...».

9. Για τη σχέση των η (ή), καθη, ποθη, «νότερος» κ.λπ., βλ. β. Πανταζής, *όπ.π.*, σσ. 114-115.

10. Αρχαί. *Φυσικά* Δ.12, 221a36-221b 3.

11. Βλ. *Εκπαιδευτική*, σ.47: «Η ενόρα προέρχεται και γεννά έρχεται, και ή γή εις τον αιώνα έστηκε. Και άνάτελλει ο ήλιος και όνειοι ο ήλιος και εις τον τόπον αυτού έλκει. Αυτός άνάτελλων έκει πορεύεται προς νότον και κωκυλ προς βορράν. Κυκλίκι κυκλίκων πορεύεται το πνεύμα και επί τους κύκλους αυτού έπιπέφεται το πνεύμα. Πάντες οι ψεύματα πορεύονται εις την έβλασσαν, και ή έβλασσα ούα εστιν έμμηλόμενος. Ες τον τόκον ού ή έμμηλωση πορεύονται, έκει αυταί έπαύραφρον πορεύονται. Η ιδέα που ο ήλιος και η σελήνη αποτελούν χρονοδείκτες του ορισμού διατιμώμενου με σφαιρική στην αρχή ήδη της *γένεσης* (Α.14): «Και εις ας βλας, νυμφιθήσων φουερίτες έν τού στερεώματι του όφρονου, εις φάσιν επί της γής, τού διαχωρισμού άνω μέσον της ήμερας και άνω μέσον της νυκτός, και έστουσαν εις σημάα και εις καρπούς και εις ήμέρας και εις έναιούστας».

12. Σύμφωνα με τον Ε.Γ. Piceman (*Chronology of the Ancient World*, 1968, σ. 19), στην άποψη η ιδέα του αναδρομικού υπολογισμού του χρόνου από την εκάστοτε γέννηση του Χριστού και έρεσης χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Δ. Ρελτινιού το 1627, όπου καθιερώθηκε συστηματικά από το τέλος του 18ου αιώνα. Σύμφωνα όμως με τον Β.Κ. Σπενανθί (*Εκκλησιαστική ιστορία*, εκδ. Εστ. Αθήνα 1989, σ. 312), η χρονολογία με αφετηρία τη γέννηση του γενναίου προσώπου από τον δεξιό του Μικρού (Εβραϊκή) του δε μ.Χ. αιώνα (βλ. επίσης το προηγούμενο τεύχος της Αρχαιολογίας, ιδίως τα άρθρα του Α. Βρυγιό και του Ρ. Μαργαλιάνου).

13. Σύμφωνα με τη *Ρυθμιστική Πρακτική Χρονολογία* (630 μ.Χ.) η Κίση (και ο χρόνος) άρχισαν την 21η Μαρτίου του έτους 5.538 π.Χ. Ο μικρός αρμαγεσσόςος J. Usher (1704 σ.α.) όμως υπολόγισε την έναρξη της δημιουργίας την 8η σεπτεμβρίου ήως της 22ας Οκτωβρίου 4004 π.Χ. (βλ. Α. Πετροπούλος και Β. Νικολαΐδης στο τ. 74 της Αρχαιολογίας, σσ. 7 και 16 αντίστοιχα).

The Direction of Time in Antiquity and Today

V. Pantazis

Comparing the concept of time between antiquity and today, we discover a complete reversal. The ancients perceived time as running downwards and they were arranging the order of events respectively: the ancestors were placed high up, the descendants followed in a downward direction. In an alternative scheme, where the past was placed in front of the future, the ancestors preceded the descendants. In our time, however, these notions and representations have been reversed completely. Time is ascending, the past is placed at the bottom and the future at the top. Thus, the ancestors occupy the roots and the descendants the branches of the family-tree. In a figurative representation the future leads the past, and the new generations march ahead, leaving the old ones behind.

What caused such a radical reversal of concepts and representations? Four intermingling procedures must be held responsible, according to the author of the article:

- a. The counting of time, starting from the birth of Christ b. The role of the ancient authorities, caused by the great geographical discoveries
- c. The evolution theory, and
- d. The dispute of the authority of the aged.